

СЕКЦІЯ 4. ФОРТИФІКАЦІЯ

Олександр Бондар

молодший науковий співробітник
комунального закладу Історико-археологічного
музейного комплексу «Древній Любеч»
м. Чернігів

Володимир Пилипенко

к.і.н., Чернігівський національний педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка

УКРІПЛЕНІ ПОСЕЛЕННЯ МЕНЬСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЗА ЧАСІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1618–1648 рр.): ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Стаття присвячена проблемі появи та генези польських укріплених пунктів на території сучасного Менського району Чернігівської області в 1618–1648 рр. Автори виділяють два типи укріплених поселень, що існували на цій території: укріплені міста та приватні замки або укріплені садиби. Особливістю і перших і других було те, що для їх спорудження використовувалися більш ранні городища, що спричинило їх топографічну специфіку.

Ключові слова: Річ Посполита, Чернігівщина, фортифікація, замок.

Питання про фортеці та замки Речі Посполитої на території Чернігівщини донедавна майже не підіймалося, можливо, за виключенням Любеча, який час від часу привертає до себе увагу дослідників. Так, на сторінках енциклопедичного видання «Чернігівщина» представлено декілька коротеньких заміток, зокрема, про замок Адама Киселя в Мені [10, с. 311]. Східна частина території сучасної Чернігівської області, як засвідчують писемні та археологічні джерела, досить сильно постраждала під час монгольського вторгнення. Майже всі укріплені пункти були знищені та перестали існувати. До складу Великого князівства Литовського ці землі увійшли, як вважає О. Русина, близько 1360–1370-х рр. і перебували в складі Литви аж до початку XVI ст. [53, с. 53-88]. В результаті війни 1500–1503 рр. між ВКЛ та Московією, вони були включені до складу Московського князівства, як майже і вся сучасна Чернігівщина. На жаль, до нашого часу майже не дійшло документальних даних про заселеність центрально-східного регіону Чернігівщини з XIV до початку XVII ст. У результаті Деулінського перемир'я у 1618 р. ці землі відійшли вже до складу Речі Посполитої. Цим подіям було присвячено ряд ґрунтовних досліджень П. Кулаковського, тому, вважаємо, що зупинятися на них детально немає потреби [4; 5].

Загалом згадки про польські укріплення на території Чернігівщини завжди включались у загальний контекст історії фортець і виглядали як кліше на зразок: «за польського володарювання було зведено замок або панський двір». Тож на сьогодні постає питання про з'ясування обставин появи укріплених поселень на території Чернігівщини в період від 1618 до 1648 рр. Адже ці замки виконували важливі функції і були опорними пунктами у процесі польської колонізації новонабутої території. Окрім того, дослідження замків за польського панування на Чернігівщині може бути корисним із точки зору історичної демографії, адже допоможе дати відповідь на питання про збереження структури розселення місцевого населення після захоплення Чернігово-Сіверщини Річчю Посполитою.

При розгляді означеної проблеми, в першу чергу, слід взяти до уваги той факт, що створення і утримання фортець на території Речі Посполитої і Московії проходило різними шляхами. В Польщі, на відміну від Московії, в цей час існувала система ленного і приватноволодільного землеустрою, тож і укріплення могли бути державними, але в більшості були приватновласницькими. В Московії XVII ст. всі укріплені пункти були державними.

Територіальні межі дослідження визначені тереном сучасного Менського району Чернігівської області. За даними П. Кулаковського на території Менського району в першій половині XVII ст. знаходилося щонайменше дві волості – Менська та Домислова (Домислинська) (рис. 1). Цікаво, що кордони сучасного Менського району на сході та півдні майже співпадають в кордонами волості XVII ст. Вибір таких територіальних меж зумовлений тим, що на цій території збереглася значна кількість поселень, які продовжували існувати або відродилися у XVII ст. Навіть у XIX ст. населені пункти, що виникли в XVII ст. в основному зберігали планувальну систему більш раннього часу, яка в свою чергу була пов'язана з укріпленим ядром поселення.

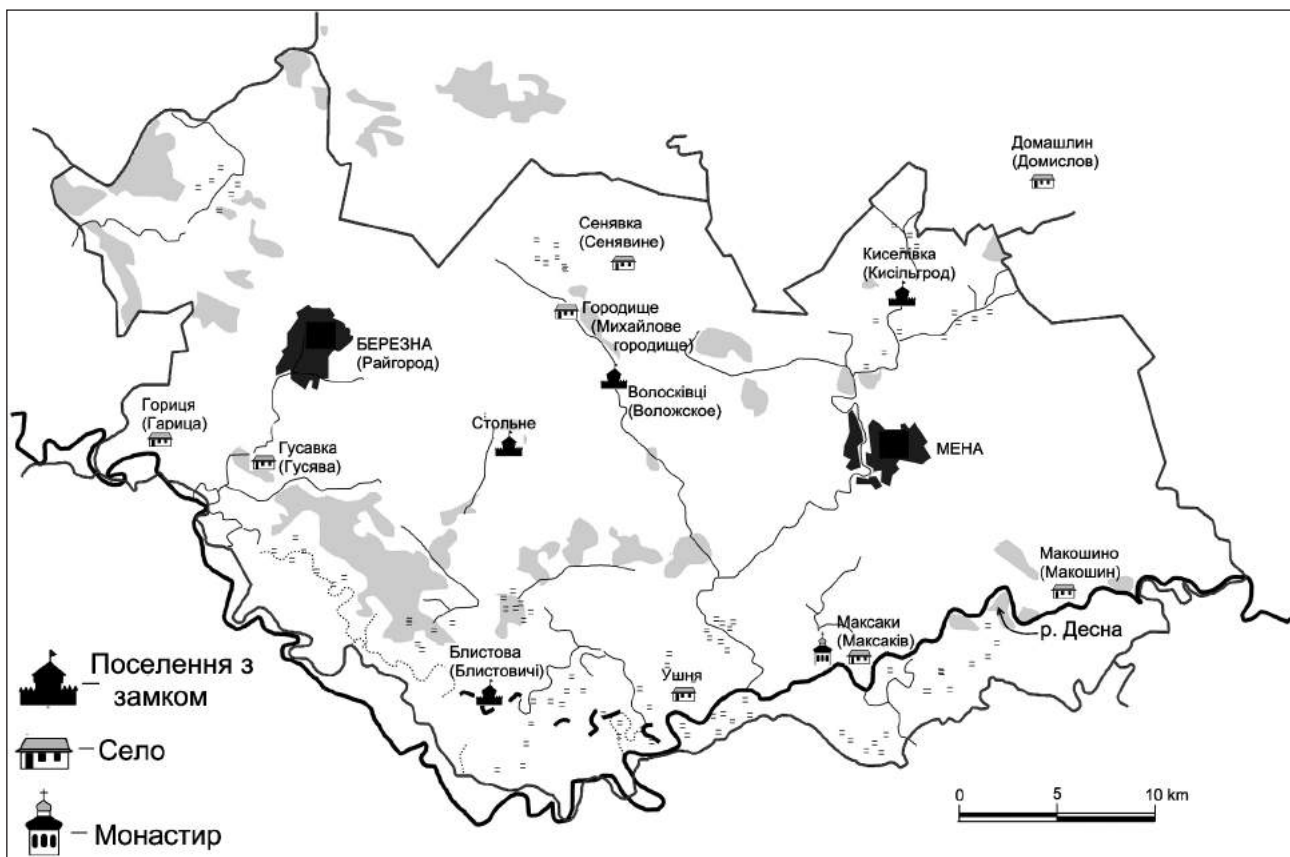

Рис. 1. Карта розташування населених пунктів Менського району Чернігівської області за даними Коронної і Руської метрик

На сьогодні існує досить репрезентативна джерельна база для вивчення оборонного будівництва в центральній частині Чернігівської області в першій половині XVII ст. Перш за все, це значна кількість актових джерел польського походження, котрі виникли у процесі урегулювання поземельних справ та колонізації новоприєднаних територій. Ці документи були детально опрацьовані П. Кулаковським. Також до вагомих джерел можна віднести картографічні матеріали другої половини XVII–XIX ст. Важливим джерелом для вивчення оборонних споруд польських укріплених пунктів є «Описание малороссийских городов 1654 р. Нежинский полк», оскільки цей документ складений лише за 6 років після того, як було покладено край польському володарюванню над цими землями. В ньому наявні дані про тип і стан фортець і замків. Однак працюючи з «Описанием» слід пам'ятати, що цей текст оперує термінами московської школи фортифікації, яка не розрізняла понять «замок», «місто» і «острог». Тож, за московською традицією, всі укріплення Ніжинського полку були названі острогами або острожками.

Значний пласт джерел представлений результатами археологічних досліджень. Слід відзначити, що Менський район був обстежений археологічними розвідками І. Сдомахи, О. Шекуна та В. Коваленка. Їх дослідження свідчать, що даний район з його пам'ятками є найбільш репрезентативним для вивчення питання укріплених поселень доби Речі Посполитої на Чернігівщині.

Джерела дозволяють говорити про польські укріплення в таких населених пунктах Менського району як Мена, Березна, Волосківці, Киселівка, Стольня і Блестова. Актуалізована джерельна база дозволяє більш точно висвітлити такі питання: локалізація пам'ятки, її топографічну структуру, тип укріплень, приблизні дати заснування та існування фортифікацій.

Як вважає більшість вчених, перша згадка про місто Мену датується 1408 р. [10, с. 443]. Однак, невідомо, чи мало в цей час це поселення укріплення. Перші достеменні відомості про укріплення Мени відносяться до часу Смоленської війни. Саме у 1633 р. Менський острог був узятий московськими військами, а в полон потрапило 72 захисники міста [6, с. 119]. Проте з повідомлення незрозуміло, скільки укріплених ліній мало місто дві (замок і місто) або одну (лише замок). Дані опису вже за 1654 року свідчать: *«А город Мена стоить к реке Мене. Около посаду сделан вал земляной; по валу огорожено острогом, дубовыми бревнами; подле острога, вместо рубленых торась, сделаны торасы, огорожено в забор колотым бревеньем, да насыпана земля. Межи острога сделаны трои ворота проезжие; на двух воротех две башни, на третьих воротех башни нет; да глухих наугольных 10 башень; а башни на воротех и глухие наугольные без кровель,*

а иные и без верхов. Около того острогу с трех сторон к реке Мене сделан ров, и в той рву по обе стороны огорожено дубовыми бревнами. Да из того города сделаны к реке к Мене 7 выходов к воде, для осадного времени. Да в том городе поставлены 2 церкви деревянные: соборная церковь во имя архангела Михаила. Другая церковь во имя Успения пресвятыя Богородицы. Да от того же города к реке Мене сделан отводной острог, где жил Адам Кисель. Около того острогу сделана осыпь земляная, на осыпи огорожено стоячим острогом; с двух сторон ров сделан к реке Десна (???); да в том же рву, подле реки Мены, сделан пруд; через пруд из двора сделаны проезжие ворота, на воротех башня покрыта тесом. Да около того двора сделана глухие наугольных 5 башень; да проезжие ворота в болюшой острог; на тех воротех башни нет. Да в том остроге устроены были хоромы Адама Киселя, и те хоромы разломаны» [7, с. 821].

Дослідження на території Мени у 1980-х р. проводив чернігівський археолог О. Шекун. Зокрема він зазначає, що територія, де розташовано городище, носить назву Замок і пов'язана із зведенням тут в першій половині XVII ст. садиби А. Киселя, який в цей час володів Меною [12, с. 37]. Городище розташовано в центральній частині сучасної Мени (рис. 2: 1). Як вважає О.В. Шекун, воно було споруджено за давньоруських часів. Його укріплення були зведені на мису, що утворений лівим берегом р. Мени та струмка Сидорівна. Західна частина городища була знищена ще в XIX ст. під час прокладання нової вулиці. Сучасні розміри залишків городища складають 120×25–45 м. Оборонні споруди майже повністю знівельовані. Проте у 1959 р. І. Єдомаха зазначав, що зі сторони струмка Сидорівки були помітні сліди від валу і замулений рів з напільного боку [12, с. 37]. Загалом топографія замку А. Киселя в Мені співпадає з вербальним описом міста 1654 р.: тут наявний і рів між містом і замком, і ставок біля укріплень. Нажаль, на сьогодні точно не відомо, де саме проходили оборонні споруди самого міста. Ці дані в майбутньому можуть надати лише археолого-топографічні дослідження або ж ще невідомий план з нанесеними міськими укріпленнями.

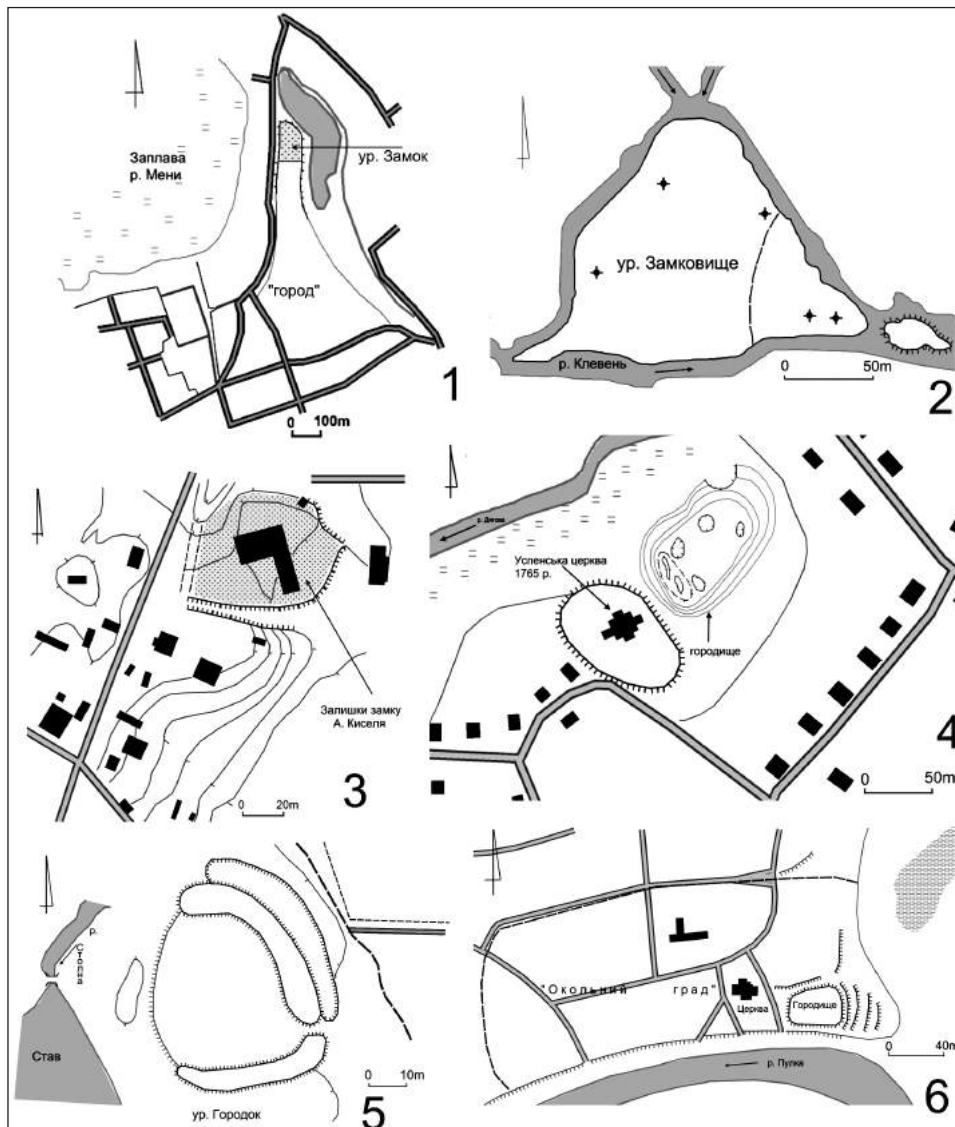

Рис. 2. Плани укріплених поселень першої половини XVII ст. Менського району Чернігівської області: 1 – смт. Мена; 2 – смт. Березна; 3 – с. Киселівка; 4 – с. Волосківці; 5 – с. Стольне; 6 – с. Блистова

Ще одним значним населеним пунктом, що можна інтерпретувати як «город», а не замок, була Березна. Свого часу О. Шафонський висловив припущення, що за часів Речі Посполитої Березна називалась Райгородом [11, с. 377]. Також, на його думку, цю назву мали якраз укріплення, а південніше них на р. Березні знаходилось поселення, однойменне до річки, дещо пізніше ці поселення зрослися отримавши назву останнього. Проаналізувавши документальні джерела, до цієї ж думки прийшов і П. Кулаковський [6, с. 293]. Археолог В. Коваленко відстоює версію, що на місці сучасного Березного в XI–XIII ст. існував літописний Березий (згаданий під 1152 р.) [2, с. 15]. В 1981 р. там були проведені археологічні роботи. Окрім давньоруського матеріалу було зібрано і колекцію речей XVII–XVIII ст. Автор розкопок зазначає, що ур. Замоковище являє собою фактично острів. Спочатку це, вірогідно, був мис, який утворився на місці злиття невеликих річок Сухоносівка і Клевень. При спорудженні городища було викопано рів, що з'єднав обидві протоки. Східний пологий кінець мису також було відрізано ровом. Сам мис складається, начебто, з двох частин 60×30 м і 100×150 м (рис. 2: 2). В. Коваленко зазначає, що невелике укріплення тут виникло ще в давньоруський час, проте його ж археологічні дослідження не виявили залишків оборонних споруд цього часу. Натомість в траншеї було зафіксовано незначні дерев'яні залишки оборонних конструкцій доби пізнього середньовіччя. Дещо прояснити ситуацію з укріпленнями Березни XVII ст. допомагає план Березинської фортеці кінця

Рис. 3. Фрагмент плану Березни з позначенням фортеці, 1784-1796 рр.

XVIII ст. (рис. 3). Конструктивні особливості оборонних споруд (ломана куртина, невеликі бастіони), зображені на цьому плані, свідчать про те, що він відображає особливості фортеці після реконструкції на початку XVIII ст. [1, с. 143]. Вірогідно цей план був перемальований з більш раннього, оскільки хронологічно синхронний плану вербальний опис Березинської фортеці О. Шафонського вказує на те, що вже наприкінці XVIII ст. фортифікації Замоковища майже не простежувалися: «...между протоком Клевеню и Сухоносвою, стоит возвышенное небольшое ровное место, Замоковище называемое, которое по словесным преданиям жителей, в старину польским замком было, в котором, как и везде, владелец польский жилвал. Ныне оно сравнено, так, что никакого вала не видно и на нем разные жители живут» [12, с. 376-377]. На плані ж кінця XVIII ст. чітко видно вали і бастіони.

Загалом цей план співпадає з археологічним планом відзнятим В. Коваленком, а також вони обидва відповідають вербальному опису Березинської фортеці 1654 р.: «Город **Березова** стоит на старом городище, на горе; огорожен стоячим острогом. Башень и обламов и торасов нет; одне ворота проезжие; на воротах башни нет. Да около того городка с трех сторон течет речка Гайстурова Струга, и от того городка течет межи слобод того городка Березова. А жилых дворов в том остроге нет. Да в том же городе в слободе устроена церковь деревяная, новая, во имя Благовещение присвятыя Богородицы. А двory козацьи и мещан стоят по обе стороны по речке Гайстуровы Струги и по реке Березовой. А наряду, и зелья, и свинцу и зелейного погребя в том городе нет» [7, с. 801-802].

Як засвідчують документи, замком у Березні з кінця 1630-х рр. володів польний гетьман М. Потоцький [6, с. 143].

Загалом, Мену і Березне (Райгородок) у 1630–1640-х рр. можна вважати містечками. Система укріплень Мени включала в себе укріплення Замку (володіння А. Киселя) і укріплення самого міста. Березна (Райгородок), судячи з відомих джерел, мала лише міські укріплення, хоча, дуже ймовірно те, що під час реконструкції укріплень на початку XVIII ст. фортифікації замку та міста були об'єднані в одну оборонну систему.

Також слід звернути увагу на приватноволодільчі замки, що знаходились на території сільських поселень.

Одним з таких приватних замків є залишки городища в с. Киселівка на р. Мені, поблизу смт. Мена. Як зазначає П. Кулаковський, с. Киселівка (Кисільгород) було у володінні А. Киселя в 1630–1640-х рр. Близько 1638 р. тут з'явився укріплений замок [6, с. 293]. Археологічні дослідження на території городища проводив О. Шекун. Автор у своєму звіті відзначав, що укріплення розташовувалося на терасі висотою від 3 до 6 м,

на овальному майданчику розміром 85×60 м (рис. 2: 3). Зі східної сторони городище від плато відділяв рів, що переходив у яр. Напільний вал не зберігся. Сліди від замуленого рову прослідковуються лише із західної та північної сторін [12, с. 38]. На початку XXI ст. на території городища знаходилась школа та господарські споруди. Дата спорудження городища не відома, хоча в описі 1654 р. згадується, що двір А. Киселя споруджувався на старому городищі. Зокрема опис свідчить: «Село *Киселевское* стоить над рекою Меною. В том селе поставлена церковь деревяная во имя свитителя Христова Николы чудотворца. Да в том же селе Киселевском поставлен острожек на Старосвицком городище, над рекою Меною; в тот острожек сделаны проезжие ворота, на воротех башня рубленая. Около того острожка, с трех сторон, ров в реке Мене; а прежь того тот острожек был панский двор, и ныне в том острожке жилых дворов нет» [7, с. 823].

Як вже зазначалося вище, на території сучасного Менського району, окрім Менської, в першій половині XVII ст. знаходилась і Домислинська волость. На її території також існували укріплені пункти. Значна частина цієї волості перебувала у володінні родини Солтиків, які планомірно з 1621 по 1634 р. скуповували на її території землі [6, с. 268]. До населених пунктів де були укріплення, вірогідно, слід віднести сучасні села Волосківці, Блистову та Стольне.

Городище в с. Волосківці досліджувалося О. Шекуном у 1980-х рр. Як зазначає дослідник городище знаходиться в ур. Замок. Майданчик городища підпрямокутної форми має розміри 45×55 м. розташований на лівому березі р. Дягова (рис. 2: 4). На городищі виявлені матеріали роменської культури та давньоруського доби. О. Шекун відмітив, що майданчик городища вкрито «шурфами скарбошукачів» [12, с. 34-35]. Проте деякі з цих западин мають доволі рівну та правильну форму, значні розміри та орієнтовані паралельно сторонам майданчика городища. Зважаючи на те, що майданчик городища у XVIII і XIX ст. не був забудований (на це вказують картографічні дані), це можуть бути залишки від підклітів споруд XVII ст., оскільки відомо, що вони даний період мали досить значні розміри і були глибиною до 2 м і більше. В описі 1654 р. с. Волосківці назване як «Воложское». На тотожність цих назв вказує і близька морфологічна побудова слів, і згадувана р. Дягова, і порядок в якому перераховуються населені пункти. Так, перед Воложским згадано село Михайлово Городище (суч. Городище), а після Воложского – село Степанівка, якраз між Городищем і Степанівною і знаходяться Волосківці. «Да другое село *Воложское*, на той же речке Деговки. В том селе подле речки, на отрову, городище старосвицкое, осыпь земляная, на осыпи огорожено стоячим острожком. Да в том городе одни ворота проезжие, на воротех была башня, и та башня и отрог все худо и развалилось. Да подле того городка, на конец мосту, церковь деревяная во имя Успение пресвятыя Богородицы. Да около того отрогу сделан ров, и по тому рву течет около городка речка Деговка» [7, с. 802].

На початку 1630-х рр. село часто змінювало своїх володарів, серед них були А. Волк, К. Чиж, Б. Грушецький, а в 1634 р. село купив П. Солтиков. Хто з цих господарів міг бути причетним до спорудження або відновлення укріплень поки що невідомо. Сьогодні планування даної частини села повністю зберігає ситуацію, що була в середині XVII ст. Як і в описі напроти городища стоїть Успенська церква, збудована у 1765 р. на місці старої однойменної. Суттєвих змін не зазнав рельєф місцевості і, ймовірно, система вуличного планування поблизу городища (рис. 4).

Також до володінь Солтиків входило село Стольне, відоме з 1632 р. Зокрема опис 1654 р. зазначає: «Да того ж *Березовского* (після 1648 р. до нього відійшла частина Домислинської волості – Б.О.) уезду село *Стольное*, стоить на речке Стольной. Да в том же селе, подле речки Стольной, старое городище пустое, а прежде сего на том городище бывал панский двор» [7, с. 802-803]. Це городище відоме за картографічними матеріалами XIX ст. – «ур. Городок». Його археологічні дослідження проводилися І. Єдомахою та О.Шекуном. Городище відноситься до так званого «болотного типу» (рис. 2: 5). Воно невелике, округле в плані 35×40 м. Вал раніше опоясував городище з усіх боків, його висота складає сьогодні до 3 м, а на рівні рову до 5 м. Дискусійним залишається питання про час спорудження укріплень. Думки спеціалістів розділились між раннім залізним віком, епохою слов'ян і давньоруським часом. Також, на жаль, нічого не відомо про по-

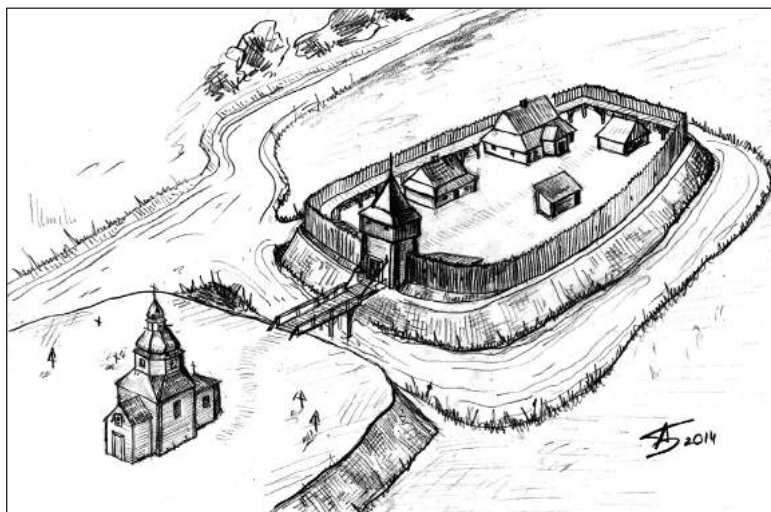

Рис. 4. Варіант графічної реконструкції садиби-замку 1630-40-х рр. в с. Волосківці, за письмовими та археологічними даними (малюнок О.М. Бондаря)

ходження з городища матеріалів епохи пізнього середньовіччя. Не викликає сумнівів, що в описі 1654 р. йдеться якраз це городище, однак що за «панський двор» там згадується не зрозуміло. Можливо тут знаходилось помістя Солтиків, або якихось інших володарів села.

Сучасне село **Блистова** знаходиться на р. Пулка (стариця р. Десни). Дослідники ототожнюють його з літописним Блистовитом (1151 р.). Наступна згадка про Блистову відноситься вже до 1527 р., тоді воно згадується як «село городовое» в якому було 30 дворів [8, с. 208]. Археологічні дослідження на городищі Блистови проводив В. Коваленко в 1980-х рр. Автор розкопок зазначає, що городище займає мис правобережної тераси р. Десни на південній околиці села. З півдня і сходу мис обмежений заплавою річки, з заходу – рівчаком, а з півночі ровом і валом. Від останніх збереглася западина глибиною до 1,2 м та підвищення 0,2–0,3 м (над майданчиком мису), що півкільцем відділяють мис від плато. Майданчик мису округлої форми має розміри 30×40 м (рис. 2: 6). Також зі спостережень І. Єдомахи та В. Коваленка, до дитинця примикав «окольний град» площею близько 1,5 га, який був відділений ровом. Його залишки спостерігалися до 1979 р. Розкопки в центральній частині городища та розріз валу і частини рову показали, що городище виникло ще в давньоруський час. Матеріали XVII ст. вказують на його активне використання в ранньомодерний час [3, с. 19–33]. Так, П. Кулаковський вказує, що під час Смоленської війни тут існував острожок, який був взятий і спалений московськими військами у 1633 р. [6, с. 119]. Ймовірно, що як і в попередніх випадках для спорудження даного острожку було використано залишки давньоруських укріплень літописного Блистовита.

Укріплення Блистови, мабуть, відбудовані між 1621 р., коли Блистовичі згадуються як «деревня», та 1633 р., коли було спалено острог [7, с. 119]. Вірогідно, що після 1633 р. фортифікації Блистови не відновлювалися, оскільки згадка про них відсутня в «Описании». Володіли Блистовою Василь і Павло Солтики. Нажаль, невідомо чи був у XVII ст. укріплений лише дитинець чи й «окольний град». Відповідь на це питання можуть дати лише археологічні розкопки Блистової.

Таким чином, спираючись на ряд письмових, картографічних джерел та археологічних даних можна в загальних рисах реконструювати системи укріплень, що існували в першій половині XVII ст. на території Менської та Домислинської волості (сучасний Менський р-н). Колонізація цих територій почалася відразу після приєднання до Речі Посполитої, проте, найактивніший її період припадає на 1630-ті та 1640-ві рр. Особливістю цього процесу стало те, що тут розвивалася «приватновласницька колонізація». Найбільших успіхів в ній досягли А. Кисіль та родина Солтиків. Саме їм, належало більшість укріплених садиб-замків. Подібна традиція відноситься до ленної системи Речі Посполитої, яка досягла свого апогею на території Правобережжя України у XVI – середині XVII ст. На Чернігівщині вона почала тільки формуватися і була перервана буремними подіями 1648 р. Як засвідчують описи та археологічні дослідження, всі укріплення були дерев'яними, мали легкі гострокольні («острожні») конструкції, за виключенням міських укріплень Мени, які мали більш складні дерево-земляні фортифікації. Саме навколо таких замків відбувалось колонізаційне заселення регіону, адже населення, яке селиться на новій території відчуватиме себе у безпеці і буде більш лояльним новій владі, якщо поряд знаходяться укріплення володаря. Також особливістю даних укріплень можна вважати те, що вони зводилися на старих городищах, що дозволяло раціонально використовувати і так не чисельні сили, які потрібні були для копання ровів і насипання валів.

Список використаних джерел та літератури

1. Вечерський В.В. Фортеці й замки України / В.В. Вечерський. – К., 2011. – 664 с.
2. Коваленко В. П. Отче о исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1981 г. / В.П. Коваленко // Науковий архів ІА НАН України. – Чернігов, 1982. – 30 с., 75 ил.
3. Коваленко В.П. Дослідження літописного Блистовита / В.П. Коваленко, Г.О. Вознесенська, Р.С. Орлов // Археологія. – 1984. – № 48. – С. 19–34.
4. Кулаковський П. Чернігівське воєводство (1635–1648, 1651 рр.) / П. Кулаковський // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Матеріали науково-практичної конференції. – Ніжин, 2007. – С. 33–41.
5. Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.) // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Матеріали науково-практичної конференції / П. Кулаковський. – Ніжин, 2007. – С. 26–33.
6. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648) / П. Кулаковський. – К., 2006. – 496 с.
7. Описание малороссийских городов // Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. СПб., 1878. – Т. 10. – С. 799–832.
8. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / О. В. Русина. – К., 1998. – 243 с.
9. Руська (Волинська метрика). Регести документів Коронної канцелярії для Українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства) 1569–1673 рр. – К., 2002. – 984 с.
10. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с.

-
11. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание / А. Шафонский. – К., 1851. – 697 с.
 12. Шекун А. В. Отчет. Археологические исследования Черниговщины в 1991 г. / А.В. Шекун // Науковий архів ІА НАН України. – Чернигов, 1992. – 44 с., 110 ил.

Тетяна Герасимчук

науковий співробітник НІАЗ «Кам'янець»

м. Кам'янець-Подільський

БРАМИ МІСТА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті розглядають ся традиції будівництва середньовічних міських брам міста Кам'янець-Подільського; подається коротка характеристик міських укріплень у Кам'янці на Поділлі.

Ключові слова: брама, міські укріплення, середньовічна архітектура, м. Кам'янець-Подільський, Руська та Польська брами, Кушнірська башта, брама Станіслава Августа.

Спорудження міських воріт та брам має тисячолітню історію: їх будували ще у стародавніх країнах – Дворіччі, Єгипті, Греції, де вони мали не тільки захисні функції, а й культово-символічний зміст.

На українських землях міські брами відомі від давньоруського часу. До пізнього середньовіччя вони були важливою частиною оборонно-захисних комплексів і поєднували у собі інженерно-будівельне та архітектурне мистецтво, художньо-естетичні форми, образну та знаково-асоціативну змістовність.

Письмові джерела стародавнього та середньовічного часу зафіксували уявлення давнього населення про брами, ворота, входи та отвори [19, с. 99]. Первісний зміст воріт полягав у втіленні ідеї захисту, «оберега», яким він власне й був стосовно внутрішнього простору. Зачинені ворота робили міське ядро сховищем і притулком, у якому зберігали цінні для спільноти святині – громадську скарбницю, реліквії, майно. Стіни оберігали й людське життя, адже за ними городяни та часто-густо й жителі околиць ховались від ворогів [4, с. 55]. Відтак будівництва міських воріт та брам протягом тисячоліть залишалося важливим завданням, що поєднувало функціональні, оборонно-захисні та символічні ідеї.

Давньоруське місто, часто розташоване уздовж шляхів або річок (лінійна система, що згодом перейшла у лінійно-порядкову), зазвичай мало головну дорогу від брами окольного граду до брами дитинця, де знаходився Вищий город. Так, від окольного граду («острога», «посаду»), околиць («посади», «кінці»), передмістя («остроги») брама ставала орієнтиром, що вказував на центр – дитинець. Факт перетину-подолання воріт міста уявно прирівнювався до «вторгнення» у нього, здолання, подекуди, з відтінком військової тематики, характерної для середньовіччя – «взяття».

Отже, символ міста – ворота охороняли спеціальні підрозділи вояків – варта. Саме від назви охоронця – «воротаря», «вратаря», тобто того, хто стоїть «на воротах», походить і етимологія слова. Очільником міської воротарської служби був наглядач – воротар, який постійно мешкав біля воріт у спеціальному приміщенні (в давньоруських реаліях – «ізбі»). Воротарська служба існувала у всіх середньовічних містах. Головні повноваження варти полягали у тому, щоб зачиняти і відчиняти браму; за наявності решітки-герси – підіймати та опускали її у певний час [11, с. 112]. Є відомості, що вартові без дозволу міської влади не відчиняли міські ворота нікому, навіть високим посадовцям та можновладцям [5, с. 517]. Зважаючи на те, що під'їзд до воріт мав бути відкритий, самі ворота міста особливо ретельно укріплювали. У першу чергу їх зміцнювали за рахунок кладки з каменю.

Особливий інтерес викликають брами Кам'янца. Це насамперед Руська та Польська брама, як унікальний та єдиний комплекс в Україні оборонно-гідротехнічних споруд; Міська брама та брама Станіслава Августа, як система західних міських укріплень. Кожне укріплення відображає історію міста, зокрема кожна брама свідчить про формування, районування, соціально-станові, економічно-ремісницькі та етнодемографічні процеси.

Схематичне зображення міських воріт Кам'янца на Поділлі було уже на плані міста 1633 р. Але більш повне уявлення про укріплення міста дає гравюра К. Томашевича (1673-1679). Плани 18 ст. дають цілком повну інформацію про брами міста з усіх сторін острова. А на планах 19 ст. прочитуються елементи реставрації та перебудов деяких міських воріт.

Перша міська брама постала на південно-західному схилі міста і мала вигляд проїзної арки між двома невеличкими квадратними в плані прибрамними вежами. На мідьориті Томашевича споруда постала, як Південна міська брама [10, с. 97].

В'їзд до замку з заходу забезпечувала «Пільна» або «Замкова», що знаходилась в західному мурі, що перетинав мис впоперек, між новозбудованою на розі замку баштою Рожанкою та давньою дако-римською